

מפגש עם נאווה סמל, 3 במאי 2012

נאווה סמל החלה לפרסם את יצירותיה בשנת 1984, ואם ניתן להגדיר את הקורפוס הנרחב של היצירות המגוונות שלה, אשר פונות למבוגרים, לנוער ולילדים, הרי שמדובר ביצירות שמקדמות את רעיון אחריות האדם ביחס לאחרים, או כפי שכתב הפילוסוף עמנואל לוינס, את התפישה לפיה "האדם הוא אריג של אחריות".

ספר שירי הלילה שלה לילדים נקרא **ישן הוא ער במקום אחר** וכבר משמו של השיר "ישן הוא ער במקום אחר" ניתן לגזור את המוטו של כתיבתה: ברובד הראשוני, השיר מתאר חלום, המשול לסיפור ומכאן כי תהליך החלימה הוא תהליך ששולח אותנו למקומות אחרים וכך למעשה סיפור חיינו איננו נרדם בשעת השינה אלא ממשיך להיכתב פרק אחר פרק. אולם את השיר ניתן לקרוא לא רק כפשוטו. בשיר נכתב "כל מה שעקום מתיישר, ומה שחשוך מתבהר, כי ישן הוא ער / במקום אחר". החלום, שמשול בשיר לסיפור, הופך לתפקידו של הסופר שעליו להיות ער במקום שאחרים ישנים בו. בנושאים נשכחים, כואבים ומפחידים. ובשיר אחר בקובץ שנקרא "לסדר את השמיים" כותב הדובר:

"את השמיים מחדש הייתי רוצה לסדר

אני רק מקווה שאלוהים לא יתמרמר

אני מבטיח

הוא לא ירגיש שמשוהו חסר"

וכאן עולה מתוך הסב-טקסט ההצהרה הפואטית של נאווה סמל לסדר את המצריך סידור, את השמים המקבילים לארץ, שיש לסדרם ולארגנם מחדש. כי לעתים אנו מתבוננים באדם וחושבים שהוא ישן, שהוא לא נוהג כמו היתר בעולמנו, שיש לו קצב משלו, ונאווה סמל מזכירה לנו, שלכל אחד עולם פנימי משלו וצורת התנהלות שונה, כך שאמנם הוא נראה לנו ישן, אבל הוא ער למדי, רק במקום אחר.

הרצון של נאווה לתקן ולסדר מחדש את השמיים נוכח בספרה החדש **ראש עקום**. את הספר ניתן לקרוא כספר שואה, הממשיך את עיסוקה של נאווה בניצולי השואה ובדור השני והתמודדותו עם טראומת ההורים, אולם אני קראתי את הספר ככזה העוסק בנו, אנשי ההוראה. שכן תושבי העיירה האיטלקית

המקיפים את תומאסו, הגיבור, מתייגים אותו כ"ראש עקום", ילד מוזר, בעל מחשבות מוזרות, לא מתאים לסביבה, ישן. הם שוכחים שתומאסו ער במקום אחר, שיש לו עולם פנימי עשיר בדמיון. מגדיל לעשות החייל הנאצי הנס דיטר הנוכח בעיירה האיטלקית שבה מתגורר תומאסו, המציע לאמו ולסבתו של תומאסו לשלחו לגרמניה, שכן שם, בגרמניה, הם יודעים לטפל בבעלי ראש עקום. להם, יש פתרונות סופיים לבעיות הקשות של זמננו. הנמען החוץ טקסטואלי של ימינו, מכיר את שיטת הטיפול של הנאצים באלו השונים מהם, שכן יחד עם היהודים נרצחו גם מיעוטים מיניים או אנשים הסובלים מהפרעות נפש ומגבלות שכליות שונות - הכול כדי לשמור על טוהר הגזע. אנשיי העיירה בזים לתומאסו בעל הראש העקום. חברו לכתה אינו מוכן לשבת לידו, והמורה, משפיל את הילד ושוכח את תפקידו כמורה. עבור המורה, תפקידו כולל תעמולה פשיסטית בלבד ואין לו כל אחריות אישית כלפי תלמידיו. הוא אף משנה את מהלך האירועים ההיסטוריים כשאלו אינם מתאימים למשנתו וכך אם חשבנו שהוא חסר אנושיות ואחריות ביחס לתלמידיו, הרי שהוא גם חסר מקצועיות.

במציאות כזו, לא נופתע אם כן, כאשר המורה מתגלה כאנס. שכן בדומה לנאציזם שהתהדר בתרבותיות וקידם רצח שיטתי של עם, הפאשיזם שהתיימר לשחזר את ימי רומי המהוללים חושף את האידיאולוגיה האמיתית שלו: אלימות באצטלה של אידיאולוגיה.

אולם, תומאסו גיבור הרומן, הוא אכן ישן שער במקום אחר ומתוך הפניית עורף לעולם הסובב אותו, הוא מתמכר לעולם אחר - עולם הדמיון והכתיבה, עולם שרק בו ניתן עדיין להבחין בניצחונם של הטובים על פני הרעים. באינטואיציה ילדית-ערכית הוא סולד מהנס דיטר ומן האידיאולוגיה הנאצית מבלי שהכירה לעומק ומבלי שידע שבעורקיו זורם דם יהודי, והאנטייתזה שהוא מציג לעולם הסובב אותו נחשפת דווקא במסגרת משחק תמים. הנס דיטר משחק עם ילדי העיירה משחק שנקרא "תפוס ת'יהודי". תומאסו נבחר לגלם את היהודי, אולם במשחק זה הסוף שונה מן התסריט המקיף את הרומן המגולל את השמדת יהודי אירופה, שכן תומאסו מצליח לברוח ואותו לא תופסים. גם חלק מאנשי הכפר המעמידים פני ישנים, הופכים לתנועת התקוממות חשאית ומצילים בסתר חיי אדם. מדלנה, נוצרייה שהתאהבה ביהודי, מקריבה את גופה על מנת להציל את אהובה מהשמדה, מוותרת על נפשה בשעה שהיא נאנסת על ידי שני גברים, לטובת הצלתה של נפש אחרת.

את העם היהודי לא היה ניתן להציל, שכן מדלגה, ששילמה על מבצע ההצלה בחייה, נמנית עם מיעוט בלבד, אולם השדר המרכזי של הרומן נוגע לסוגיית ההנצחה: יצירת האמנות - בין אם מדובר באופרה ובין אם מדובר בסיפור, היצירה מקבלת את תפקיד העד בעולם שבו הניצולים כבר אינם יכולים לספר את סיפורם. הסופר, ובמקרה הפרטי - סופרת הדור השני, הופכת לנושאת שרביט המנצח, שתפקידה להעביר את הסיפור הלאה, ולמנוע את השכחתו.

רעיון האחריות עולה בסיפורת של נאוה סמל ביצירות נוספות. בספרה הראשון **כובע זכוכית** מתואר המתח המתקיים בין הניצולים לילדיהם. מתח זה מופיע בסיפור "שואה פרטית" שבו דפנה, הגיבורה, עוזבת את הקיבוץ ונוסעת ללונדון על מנת להתרחק מאמה ניצולת השואה, מהריטואלים הקיבוציים, וזאת על מנת להגשים את חלומה להיות שחקנית. שינוי המרחב אינו מבשר על התרתו של המתח ושל כובע הזכוכית הבלתי נראה אך המורגש מאוד אותו היא חובשת על ראשה. כובע שלעתיים האחר לא מסוגל לראות אך הנושא אותו על ראשו מודע לשבריריות של הניסיון ולסכנת ההתנפצות. בסיומו של הסיפור, תווך דפנה על האודישן הנכסף ותחזור לישראל בגין מחלת אמה. עם ההכרה בסיפור חייה של האם, אין לדפנה עוד צורך לברוח ולבקש את אהבת הקהל כתחליף לאהבת אמה, והיא לובשת את הסוודר שסרגה לה האם וטסה בחזרה לישראל. השאיפה להוות אנטייתזה לאם המסוגרת בנפשה ובמרחבה מומרת להזדהות ולאמפתיה. שתי הנשים בורחות, כל אחת בדרכה, מהציווי החברתי הבלתי רגיש של "להיות כמו כולם". שתיהן בוחרות לישון במרחב הקרוב ולהיות ערות במרחב אחר, מרחב אישי המאפשר להן עצמאות.

אחריותה של המשפחה ביחס לפרטים החיים בה ניתנת לאיתור לא רק בכובע זכוכית, אלא גם ביצירה האוטוביוגרפית **חתונה אוסטרלית**. זהו רומן שנאוה כותבת בעקבות מסעה אחר בנה הגדול אייר שעזב את ישראל והתגורר במשך תקופה ארוכה באוסטרליה. כחלק מרצונה של האם להבין את בנה ואת התהליכים הנפשיים שהוא עובר, היא נוסעת אחריו ומתוודעת לאורח חייו, לאנשים המקיפים אותו ולבת זוגו האוסטרלית.

כפי שוירג'יניה וולף טענה במסתה "חדר משלך", שהבית יכול להכיל גם חדר עבודה, כך גם נאווה מראה שמשפחה איננה מתפקדת כגורם מגביל מרחבית, כי אם תורמת לתנועתה של אשה במרחב. מי שבתחילת מסעה מצהירה – "אני נוסעת תלושה, מכורסמת" (עמ' 10) חווה מסע מטלטל המאפשר לה לסיימו מחוזקת בשני היבטים זהותיים – חיזוק הקשר עם בנה, בחברתו שהתה באוסטרליה, לצד איסוף החומרים לספרה המתגבש במהלך המסע. המביט מהצד בישראלים היורדים נוהג להפעיל מבט מזלזל, שכן הם מעין ישנים - עוזבים את המסלול הסדור והקפיטליסטי ומייסדים מעין סדר חדש ובראשיתו. אולם נאווה, בנוסעה אחר בנה, החליטה, שעליה להתוודע אל בנה כיוון שהוא ער, רק במקום אחר, ולא להרפות לרגע.

כשם שברומן **אישראל** בחנה נאווה את דיכוי הילידים באמריקה, כך היא מתעכבת ב**חתונה אוסטרלית** על דיכוי האבוריג'ינים באוסטרליה. מלחמת העבר ב"אחר" שאיישה את יבשת אוסטרליה מתכתבת עם המלחמה ממנה יראים הישראלים המצויים באוסטרליה, המצטיירת כהמשך ישיר של מלחמת לבנון השנייה. המאבק על שטחים ותרבות הגמונית מאפיין אם כן את אזורי הספר האוסטרלים כמו את המרחב הישראלי. הישראלים הצעירים שביקשו למצוא באוסטרליה מפלט, למעשה מתעלמים ממורשת הדיכוי שמאפיינת את היבשת, כפי שמציינת ג'סמין האוסטרלית:

אנחנו האוסטרלים אנשים מרוכזים בעצמנו. יש לנו מנטליות של אי. אנחנו עם שלא מבין שהעולם מתרחש מעבר לו, שמתכחש ומתעלם, שחי לו את חייו מבלי לקחת אחריות על הנעשה בעולם, למעט אולי הנושא האקולוגי והדאגה לגורל כדור הארץ (עמ' 58).

המרחב האוסטרלי הנתפש למראית עין כהיפוך למרחב הישראלי רוויי הדמים, מכסה על גזענות ודיכוי ילידים, הפקעת ילדיהם על מנת להפכם ל"בני תרבות", אתנוצנטריות, ואלו ממחישים, כי סמל במסעה אמנם נחשפת אל צורות חיים שונות משלה, אך ככל שהיא ממשיכה במסע, היא מאשררת את זהויותיה האישיות והמרחביות הקודמות.

דיכוי "אחרים" הוא תמת-על בסיפורת של נאווה הבוחנת אותה מזוויות שונות. אסיים את דברי ברומן המטלטל **צחוק של עכברוש** המגולל את סיפורה של ילדה יהודיה, המוצאת מסתור בביתם של איכרים פולנים שקיבלו תשלום עבור הסתרתה, אולם בור תפוחי האדמה בו היא מצויה לא מגן עליה מפני הרשע והאלימות שעוטפים את יהדות אירופה, שכן היא אמנם לא נשלחת למחנות ההשמדה, אך היא נאנסת תדיר על ידי בנם של האיכרים הפולנים. גם לאחר שחרורה של הילדה, כאשר היא מועברת

לחזקתו של הכומר אשר מודע למעשי הנער, המקרבן אינו מודה במעשיו, אינו עומד לדין או מעומת עם פשעו וממשיך בחייו, בעוד הקורבן שחייה ניצלים, חיה עד אחרית ימיה בצל מסכת האיומים וההתעללות שנכפו עליה.

בשחזרה את האיכרה שהעניקה לה מסתור, נזכרת הניצולה במשפט שזו האחרונה אמרה לה, טרם הועלתה מן הבור: "אתם היהודים תופסים את כל המקומות בגן-עדן. בגללכם נצטרך כולנו ללכת לגיהנום" (עמ' 53). בעוד ההשמדה ההמונית מזוהה עם רצונם של הנאצים "לטהר" את המרחב מיהודים (יודנריין), סמל ממחישה את האנלוגיה המרחבית בין גישות שונות לשנאת היהודים, שכן האיכרה מצטטת מימרות אנטישמיות שורשיות ברוח הקתוליות שעניינן המרחב הפנוי בגן-העדן. כך מחודד הרעיון, לפיו ה"אחר" נתפש כלא רצוי במרחב, ומכאן הדרך להשמדתו או לשיתוף פעולה עם משמידיו, קצרה.

בדומה לתומאסו, שהפנים את התיוג הסביבתי עליו כ"ראש עקום", גם הילדה ברומן **צחוק של עכברוש** מפנימה את האנטישמיות ואת האלימות שהופנתה כלפיה. גם כשהכומר מעניק לה מחסה ומציל אותה מפני הנער האנס, היא דבקה באדמה וההיצמדות לקרקע מלמדת על הקבלה של המקום השולי שהוקצה לה, כפי שהיא כותבת בשירה:

למעלה
איכרים
עוד יותר למעלה
ציפורים
הכי למעלה
הורים

למטה
יהודים
עוד יותר למטה
ילדים
הכי למטה
ילדים
של יהודים

הכומר, שנולד בעקבות אונס אמו, מודע למעגל הקורבנות הנשית. אמו גורשה בבושת פנים כיוון שהיא אשמה בביצוע חטא, והוא גודל על-ידי סבתו והוקדש מלידתו לכמורה, מנושל מהאפשרות לממש את מינותו ולהיות הורה. חיי הכמורה אמורים היו לכפר על החטא שלא בוצע, והוא מקריב את חלומו להוליד

ילדים לאור "חטא" אמו. בדומה לו, הילדה שנענשת על יהדותה, מקריבה את ילדותה שעוברת בין מקומות מסתור ובין התעללות להחלמה.

וכך, שוב מוכיחה לנו נאוה שגם בין בני דתות שונות, לאומים שונים ומרחבים שונים, קיימים דפוסים מאחדים, ואם נאמץ את המוטו של "ישן הוא ער במקום אחר", נוכל להפגין אחריות ואכפתיות כלפי אלו שזקוקים להן, ערנות כלפי תלמידינו, ולחתור תחת הנהג השליט שמזכה באלימות כל חריגה מן הנורמה או בניסוח של נאוה, ליישר את מה שעקום בעולמנו.

ברומן **ראש עקום**, התלמיד אומר על מורהו:

"מה לא ניסיתי לעשות למענו? כל כך רציתי שיזכה לשמוע, ולו פעם אחת, את היצירה שלו השזורה בקסם אפל ובייאוש, היצירה שמתריסה כנגד כל השותקים, הפחדנים ומרכיני הראש, כל אלה שהתעקמה הגינותם וצלם האהבה נשכח מהם"

שכן זהו תפקיד הספרות לפי יצירתה של נאוה סמל - ליישר בחזרה את הערכים שהתעקמו.